

اقتصاد شهر مشهد

دکتر حسین حاتمی‌نژاد

استادیار گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری دانشگاه شهید چمران اهواز

جنبه‌هایی از اقتصاد شهر مشهد در قرون گذشته

شهر مشهد از قدیم‌الایام دارای اقتصادی متأثر از شرایط طبیعی منطقه (وجود خاک زراعی مناسب، معادن مختلف و غیره) و همچنین ناشی از اوضاع عمومی اقتصاد سیاسی کشور بوده است. در قرن سوم هجری به قول یعقوبی نوغان (هسته اولیه شهر مشهد) شهر بزرگی بود که به تهیه و ساختن ظرفهای سنگی شهرت داشت. وی نوغان را محل فروش فیروزه و سنگ مرمر سبز ذکر می‌کند که از کوههای اطراف استخراج می‌گردید (السترنج، ۱۳۷۶: ۴۱۵). همچنین مقدسی در اواخر قرن سوم از بازارهای شهر تابران (شهر طوس فعلی که حومه مشهد امروز است) یاد می‌کند که متاع بسیار داشت. (همانجا) رشد اقتصادی شهر مشهد عمدتاً از دوره صفوی آغاز می‌گردد. نخستین شاه ایسن سلسله اسماعیل اول، (۳۰-۹۰۷/۱۵۰۱-۲۴/۸) مذهب تشیع را به عنوان دین رسمی کشور قرارداد و با چنین وضعیتی توجه به شهرهای مذهبی کشور به ویژه مشهد افزایش یافت و اهمیت این شهر در زمان جانشینانش ادامه یافت.

(The Encyclopaedia of Islam, 1991, 714) با اصطلاحات شاه عباس اول صفوی و اقدامات او در جهت بهبود و احیای راهها و ساخت و تعمیر کاروانسراهای بین راهی و ایستگاههای امنیتی رونقی در تجارت عصر صفوی ایجاد گردید و مشهد که مورد توجه سلاطین شیعه مذهب صفوی قرارداد است از این قاعده مستثنی نبود. (طاهر نیا، ۱۳۷۶: ۱۷۵) جورج تامپسون بازرگان انگلیسی در سال ۱۱۵۳ هـ ق در زمان حکومت نادرشاه افشار درباره اقتصاد شهر مشهد می‌نویسد: مشهد شهر آبادی است و بازرگانی در آنجا رونق بسزایی دارد. همه روزه کاروانهایی از بلخ، بدخشان، قندهار، هندوستان و هر گوشه‌ای از خاک ایران به مشهد وارد می‌شوند. بازارهای بزرگ و خوش ساخت این شهر مالا مال از کالاهای گرانبهاست و

گروه زیادی از سوداگران ملت‌های گوناگون در اینجا گرد آمده‌اند. (افشارمیستانی، ۱۳۷۸: ۳۳۸) وی تعداد کاروانسراهای این شهر را ۹۰ باب ذکر کرده است. (لاکهارت، ۱۳۳۵: ۱۳۶)

در دوره قاجاریه نیز اقتصاد مشهد رونق داشته است، با اهمیت یافتن روزافزون خراسان تختگاه آن، مشهد درگذر زمان، به ویژه در عصر قاجار، عبور راههای تجاری از آن شهر و وجود بازارهای ترانزیتی و واسطه‌ای در مشهد موجب شد این شهر در این دوره علیرغم بلاها و جنگها و مشکلاتی که از رقابت دولتهای بیگانه بر آن تحمیل شده بود، اهمیت خود را حفظ نماید. مشهد به عنوان مرکز صدور کالاهای آسیای میانه و هند به مرکز ایران و سپس به کشورهای اروپایی محسوب می‌شد. البته این بدان معنی نیست که این شهر استراتژیک و مذهبی خود دارای محصولات و تولیداتی نبوده است، بلکه بعضی از کالاهای این شهر مانند یک نوع سنگ نرم سفید به نام "سنگ اوانی" که از آن ظروف را تهیه می‌کردند و فیروزه‌های آن از شهرت جهانی برخوردار بوده‌اند، معادن سنگ آن در نوغان و معدن فیروزه شهر مشهد هم در چند منزلی آن شهر قرار داشته است (امام، ۱۳۴۸: ۱۶۰).

صنایع الدوله در زمان ناصرالدین شاه قاجار در مورد اقتصاد مشهد می‌نویسد، در مشهد تجار و ارباب مکاسب به اندازه کفایت سکنی دارند. یک محله مشهد مخصوص یهودیهاست و جمعیتی دارند و حرفه آنها کهنه فروشی است. (صنایع الدوله، ۱۳۴۲: ۳۲۰) جرج ن. کرزن در سال ۱۸۸۹ م / ۱۳۰۷ هـ ق از مشهد بازدید کرد و نوشت: ساختن شمشیرهای شاهی مهذبانه حرفه و کار این شهر بود، حالاکه تفنگ و هفت تیر جای خنجر و شمشیر را گرفته است دیگر آن تیغهای شامی طالب ندارد (کرزن ۱۳۷۳: ۲۳۳، ۲۳۲).

وی عایدات حضرت را بسیار کلان توصیف می‌کند و با استناد به فریزر می‌نویسد: این عایدات در عهد شاه سلطان آخرین پادشاه سلسله صفوی در

آغاز قرن ۱۸ میلادی پانزده هزار تومان بود. در سال ۱۸۷۸ جمع درآمد (آستانه) ۴۰۰۰۰ تومان معادل ۱۶۰۰۰ لیره بود. حالا ۶۰۰۰۰ تومان است. و ۱۰۰۰۰ خروار غله (همانجا، ص ۲۲۸) بخش عمده‌ای از اقتصاد شهر مشهد طی قرن اخیر، بر فعالیتهای تجاری استوار بوده است به طوری که در دایره المعارف بریتانیکا آمده است: "مشهد مرکز اداری استان خراسان بر سر راههای ارتباطی قرار گرفته است. یک جاده مناسب برای وسایط نقلیه موتوری در شمال استان به سمت تهران از طریق شاهرود وجود دارد. همچنین جاده‌ای به سمت جنوب تا نزدآب (زاهدان امروز) کشیده شده و به سیستم راه آهن هند وصل می‌شود. راه آهن ماوراء خزر (شوروی سابق) از شمال خراسان و در خاک شوروی (سابق) کشیده شده است و ایستگاه مهم عشق آباد فقط چند مایل تا مرز ایران (باجگیران) فاصله دارد.

حجم تجاری عبوری از راه مشهد در سالهای ۱۹۲۵ و ۱۹۲۶ میلادی معادل ۲۸۴۰۰۰۰۰۰ قران بود که از این مقدار ۱۹۰۰۰۰۰۰ قران معرف واردات بوده است. کالاهای صادراتی برحسب حجم شامل قالی (۵۷۰۰۰۰۰۰ قران)، پوست و چرم (۵۵۵۰۲۱۳ قران)، تریاک (۲۳۵۱۶۰۰ قران)، چوب، پنبه، پارچه، ابریشم و فیروزه است." (Encyclopaedia Britannica, vol 13, 1940, 367) و کالاهای وارداتی عبارت بودند از: قند، چرم و پوست، پارچه‌های نخی، فرش، کتانها، فلزات (Ibid, vol 15, p. 287). اقتصاد شهر مشهد با احداث راه آهن (۱۳۳۶) و فرودگاه دچار تحول مهمی شد. به طوری که در دایره المعارف امریکانا آمده است: مشهد مرکز مهم حمل و نقل و تجارت است. این شهر به وسیله راه آهن به تهران وصل شده است و فرودگاه آن نیز آغاز به کار کرده است. صنایع عمده شهر مشهد شامل پردازش پنبه، پشم، چرم و مواد غذایی و بافت قالی و ساخت کسالاهای چرمی است. (The Encyclopaedia Americana, vol 18, 1963, 686). شهر مشهد در تمامی ایام سال تعدادی از زائران را پذیرایی می‌کند. در گذشته نیز بخشی از جمعیت این شهر را زائران تشکیل می‌دادند (بنگرید به بخش جمعیت مشهد) و به همین دلیل مشاغلی چون "تسیح سازی، شمع ریزی، طلاکاری، ملیله دوزی، قالیبافی، صنایع سنگی و غیره" در آن رواج داشته است. (دایره المعارف فارسی، ۱۳۷۴: ۲۷۸۱)

با بسط روابط سرمایه‌داری در ایران طی چند دهه گذشته (حسابان و دیگران، ۱۳۶۳: ۱۲۸) تحولات چشمگیری در ساختار اقتصادی و روابط اجتماعی شهر مشهد به وجود آمد. روند عمومی تغییر نقش شهرهای خراسان بین سالهای ۱۳۳۵ تا ۱۳۷۵ عمدتاً گرایش به نقش خدماتی بوده است. تغییرات حاصله در نقش شهرهای خراسان ناشی از سیاستگذاری دولت در سطح ملی و منطقه‌ای، تمرکز متخصصان، منابع و مهاجرتهای درون کوچی به شهرهای این منطقه از کشور است. (مافی، ۱۳۷۸: ۸۳) به طور کلی "پیدایش سرمایه‌داری و به ویژه مازاد تولید، روند بطنی تحولات شهری را دچار تحول کرده. در واقع براساس اقتصاد منقاس، نظام سرمایه‌داری، نظامی است شهر نشین و از این رو رابطه ساده‌ای میان اندازه جمعیت، وسعت یک مکان و میزان تراکم و احتمال انباشت آن در آینده برقرار می‌سازد (پیران، ۱۳۷۹: ۱۲) بارشد فزاینده شهر مشهد روابط و

مناسبات اقتصادی دچار تحولات چشمگیری شده که اثرات عمده آن را بر شکل‌گیری طبقات اجتماعی متمایز می‌توان دید. نابرابریهای اجتماعی در شهر مشهد عمدتاً ناشی از نابرابریهای اقتصادی حاصل از وضعیت خاص نظام اقتصادی ایران است.

۲- وضعیت اقتصادی شهر مشهد در سال ۱۳۶۵

بر اساس مطالعات طرح توسعه و عمران مشهد (طرح جامع، مشهد، ۱۳۶۸: جلد ۸) وضعیت بخشهای تولیدی این شهر به قرار زیر بوده است.

۱- کشاورزی

به دلیل وجود اراضی زراعی در شرق و شمال مشهد که عمدتاً متعلق به آستان قدس است و همچنین وجود باغهای پیرامون شهر در سال ۱۳۶۵ حدود ۹ هزار نفر از شاغلین شهر در بخش کشاورزی فعالیت داشته‌اند و تولید ۱/۴ میلیارد ریال از ارزش افزوده اقتصادی شهر برابر با ۱/۳ درصد از تولید ناخالص داخلی شهر را برعهده داشته‌اند. در شهر مشهد حدود ۴۰۹ کارگاه کشاورزی شامل مرغداری، دامداری و دفاتر مؤسسات کشاورزی فعال بوده است. سرانه ارزش افزوده کشاورزی در شهر مشهد ۱۵۵ هزار ریال، ۱۷ درصد بیش از رقم مشابه در کل استان خراسان بوده است (مهرازان، ۱۳۶۸: جلد ۸ ص ۳۴)

۲- صنعت

شهر مشهد مهمترین قطب صنعتی خراسان و از بزرگترین مراکز صنعتی کشور است. در سال ۱۳۶۵ سهم این بخش در تولید ناخالص داخلی شهر بیش از ۳۰ درصد و میزان تولید برابر با ۳۲ میلیارد ریال (به قیمتهای ثابت سال ۱۳۵۳) بود. شاغلین این بخش ۱۱۶۰۵۵ نفر بوده‌اند و ارزش افزوده سرانه شاغلین بخش صنعت حدود ۲۷۵ هزار ریال، ۶۴ درصد بیش از بازدهی سرانه صنعت در خراسان و ۳۴ درصد از بازدهی سرانه بخش صنعت در کل کشور بوده است. فضای صنعتی این شهر ۲۴۸ هکتار برابر با ۱/۲ درصد از کل زمینهای شهری محاسبه شده است در سال ۱۳۶۵، حدود ۱۶/۲ هزار کارگاه تولیدی صنعتی کوچک و بزرگ در سطح شهر موجود بوده است که ۹۲ درصد آن را کارگاههای کوچک (بناکتر از ۱۰ نفر کارکن) تشکیل می‌داده‌اند. جایگاه صنعتی شهر مشهد در استان خراسان از حیث تعداد کارگاه و تعداد شاغلین تولیدات صنعتی بسیار بارز است.

در این سال از ۵۳۸ کارگاه در حوزه نفوذ شهر مشهد و بیش از ۲۸۶ کارگاه در شهر مشهد مستقر بوده‌اند. در میان کارگاههای بزرگ و کوچک صنعتی در شهر مشهد بالاترین نسبت را حدود ۴۳ درصد، کارگاههای نساجی، چرم و پوشاک داشته‌اند. پس از آن به ترتیب واحدهای صنعتی ماشین آلات و تجهیزات (۲۲ درصد) چوب و محصولات چوبی (۱۵ درصد) و مواد غذایی (۹ درصد) قرار دارند. (همانجا، ص ۳۶)

علیرغم اهمیت جایگاه ویژه شهر مشهد در صنعت خراسان این بخش عمده اقتصادی هنوز از بهره‌گیری از تمامی امکانات توسعه به دوام است و

جدول (۱): وضعیت بخشهای تولیدی در اقتصاد مشهد ۱۳۶۵

موضوع	بخش اقتصادی	کشاورزی	صنعت	خدمات
تعداد شاغلین (نفر)		۹۰۰۰	۱۱۶۰۵۵	۲۰۰۰۰۰
سهم از تولید ناخالص داخلی شهر (درصد)		۱/۳	۳۰/۲	۶۸/۵
ارزش افزوده سرانه به هزار ریال		۱۵۵	۲۷۵	۳۶۳

مأخذ: برگرفته از (مهرآزان، جلد ۸، ۱۳۶۸، ۱۳۶۴)

۳ - وضعیت اقتصادی شهر مشهد در سال ۱۳۷۵

بر اساس آمار سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۷۵ از مجموع ۱۴۱۸۸۵۶ نفر جمعیت ۱۰ ساله و بیشتر این شهر، ۳۰/۹۷ درصد شاغل، ۲/۰۲ درصد بیکار (جوای کار) ۳۱/۳۸ درصد محصل، ۲۷/۷۳ درصد خانه دار و ۳/۰۳ درصد دارای درآمد بدون کار بوده و بقیه از نظر فعالیت با هیچ یک از طبقات فوق مطابقت نداشته (سایر) و با وضع فعالیت خود را اظهار نکرده اند. در طبقه بندی شاغلان برحسب گروههای عمده فعالیت، از ۴۳۹۴۷۸ نفر شاغلان ۱۰ ساله و بیشتر این شهر ۲/۵۴ درصد در بخش کشاورزی، ۳۴/۵۸ درصد در بخش صنعت، ۶۰/۴۲ درصد در بخش خدمات و بقیه در سایر گروههای عمده فعالیت به کار اشتغال داشته اند.

جدول (۲) (مرکز آمار ایران، نشریه شماره ۲۷۱۷، ۱۳۷۶، ص ۴۱) و جدول (۳) و نمودار (۱) توزیع نسبی جمعیت شاغل ۱۰ ساله و بیشتر شهر مشهد را در بخشهای مختلف اقتصادی نشان می دهند.

جدول (۲): توزیع درصد شاغلان ۱۰ ساله و بیشتر در شهر مشهد در

بخشهای اقتصادی ۱۳۷۵

درصد شاغلان	بخشهای اقتصادی	کشاورزی	صنعت	خدمات	سایر گروههای عمده
درصد شاغلان ۱۰ ساله و بیشتر		۲/۵۴	۳۴/۵۸	۶۰/۴۲	۲/۴۶

با توجه به اینکه بیش از ۶۰٪ شاغلان شهر مشهد در بخش خدمات فعالیت دارند، عمده ترین نقش این شهر خدماتی است. در صورتی که خدمات ناشی از توسعه بخش صنعت باشد، چنین خدماتی عمدتاً در جهت تقویت اقتصاد پایه و غیر پایه شهر به کار گرفته می شود.

اما در مورد شهر مشهد که بخش صنعت حدوداً فرصتهای اشتغال را آن هم با تکیه بر فعالیتهای ساختمانی تأمین می کند، بخشی از فعالیتهای خدماتی مصروف مشاغل کاذب می گردد. در آبان ۱۳۷۵ از جمعیت شاغل ۱۰ ساله و بیشتر شهرستان مشهد ۶۴/۱۵ درصد را کارفرمایان و کارکنان مستقل، مزد و حقوق بگیران بخش خصوصی و کارکنان فامیلی بدون مزد ۳۰/۷۶ درصد را مزد و حقوق بگیران بخش عمومی تشکیل می داده اند و بالاخره ۵/۰۹ درصد نیز در بخش تعاونی بوده اند. (مرکز آمار ایران، نشریه ۲۷۱۷، ۱۳۷۶، س ۱ و ۲) جدول (۳) و (۴) و (۵) شاغلان ۱۰ ساله و بیشتر برحسب جنس، گروههای شغلی در نقاط شهری شهرستان مشهد را نشان می دهند.

در مقابل نقش خدماتی شهر موقعیت نسبی بسیار پایین تری را اشغال می کند. در سال ۱۳۶۵ میزان تولید در کارگاههای بزرگ صنعتی شهر مشهد به قیمت ثابت سال ۱۳۵۳ حدود ۱۰ میلیارد ریال و در کارگاههای کوچک صنعتی ۱۴ میلیارد بوده است. در همین سال هزینه های که توسط زائران و مسافران در شهر مصرف شده است بیش از ۲۶ میلیارد ریال (به قیمت ثابت) بوده است (همانجا) فعالیتهای ساختمانی در شهر مشهد بسیار زیاد بوده است. به طوری که بخش عمده ای از فعالیتهای صنعتی شهر را تشکیل می دادند. در دهه ۱۳۵۰-۶۵ بر روی هم نزدیک به ۱۴۷ هزار ساختمان مسکونی و مسکونی با محل کسب در شهر مشهد ساخته شده است که بیانگر میانگین ساخت و ساز سالانه ای حدود ۱۵ هزار دستگاه است. (همانجا)

۳ - خدمات

سومین و مهم ترین بخش اقتصاد مشهد را فعالیتهای خدماتی تشکیل می دهد. شهر مشهد از حیث فعالیتهای خدماتی نقش فرامنطقه ای و ملی و حتی فراملی دارد. نقش زیارتی توریستی شهر تأثیرات عمده ای در شکل گیری اقتصاد خدماتی و تفاوت های کالبدی شهر داشته است. در سال ۱۳۶۵ مجموعاً ۹/۷ میلیون مسافر و زائر به شهر مشهد وارد شده اند که به قیمت های جاری، حدود ۱۲۷ میلیارد ریال و به قیمت های ثابت سال ۱۳۵۳ حدود ۲۶ میلیارد ریال به اقتصاد شهر وارد کرده اند. در این سال کل ارزش افزوده بخش خدمات در شهر ۷۲/۶ میلیارد ریال، به قیمت های ثابت سال ۱۳۵۳ و سهم آن در تولید ناخالص داخلی شهر حدود ۶۸/۵ درصد بوده است. ارزش افزوده سرانه این بخش در سال ۱۳۶۵ برابر ۳۶۳ هزار ریال، حدود ۱۷ درصد بیش از رقم مشابه در کل کشور و نزدیک به ۴۰ درصد بیش از ارزش افزوده سرانه بخش خدمات در استان خراسان بود. در سال ۱۳۶۵ تعداد ۵۱۵۱۴ کارگاه خدماتی در سطح شهر مشهد وجود داشته است. این رقم برابر ۷۳ درصد کل کارگاههای شهر است. نزدیک به ۸۵ درصد از این کارگاهها را برابر ۴۳۹۷۸ واحد، کارگاههای خدماتی کوچک اغلب با ۱ تا ۲ نفر کارکن تشکیل می دادند. در سال ۱۳۶۸ بیشترین تعداد کارگاههای خدماتی به امر خرده فروشی اشتغال داشتند. آمار کمیته امور صنعتی نشان می دهد که در کل شهر مشهد حدود ۱۲/۵ هزار واحد خدماتی دارای مجوز کسب تنها به کار خرازی و عطر فروشی اشتغال داشته اند. (برآورد شده است که در همین حدود نیز مغازه های بدون مجوز وجود دارد) مقایسه تعداد خرده فروشی ها در مشهد با تعداد این واحدها در استان خراسان نشان می دهد که حدود ۴۰ درصد از کل واحدهای خرده فروشی و ۵۳ درصد از شاغلین این رشته استان در شهر مشهد به کار اشتغال داشتند.

تعداد بسیار زیاد این واحدهای خدماتی در شهر متأثر از نقش زیارتی - توریستی شهر در سطح ملی و مرکزیت آن در اقتصاد شرق کشور است (همان منبع، ص ۴۱) نابرابریهای عمده در میزان درآمد انواع فعالیتهای خدماتی، باعث پیدایش و تشدید شکاف طبقات اجتماعی در شهر مشهد گردیده است. جدول (۱) وضعیت بخشهای مختلف تولیدی را در اقتصاد مشهد نشان می دهد.

جدول (۳): جمعیت ۱۰ ساله و بیشتر نقاط شهری شهرستان مشهد و وضع فعالیت ۱۳۷۵

اظهار نشده	جمعیت غیر فعال				جمعیت فعال				جمع کل	وضع فعالیت جنسیت
	سایر	دارای درآمد بدون کار	خانه دار	محمل	جمع	بیکار قبلاً غیر شاغل	بیکار قبلاً شاغل	شاغل		
۲۲۴۵۷	۵۱۳۴۹	۴۳۲۱۵	۳۹۸۱۷۴	۴۵۷۳۷۶	۹۵۰۱۱۴	۱۵۶۶۷	۱۳۳۴۶	۴۵۳۸۷۷	۴۸۲۸۹۰	۱/۴۵۵/۴۶۱
۱۲۱۳۰	۲۸۳۸۲	۳۴۱۷۷	۴۰۹۴	۲۲۷۳۷۲	۲۹۴۰۲۵	۱۱۰۰۴	۱۲۶۱۹	۴۰۷۲۵۳	۴۳۰۸۷۶	۷۳۷۰۳۱
۱۰۳۲۷	۲۲۹۶۷	۹۰۳۸	۳۹۴۰۸۰	۲۳۰۰۰۴	۶۵۶۰۸۹	۴۶۶۳	۷۲۷	۴۶۶۲۴	۵۲۰۱۲	۷۱۸۴۳۰

مأخذ: مرکز آمار ایران، نشریه شماره ۱۳۷۶، ۱۳۷۶: ۶۱

جدول (۴): شاغلان ۱۰ ساله و بیشتر بر حسب جنس، گروههای اصلی شغلی در نقاط شهری شهرستان مشهد ۱۳۷۵

اظهار نشده	مزد و حقوق بگیران	مزد و حقوق بگیران بخش تفریحی	بخش خصوصی				جمع	جمع	شاغلان جنسیت
			کارکنان نامشغول و بدون مزد	مزد و حقوق بگیران	کارکنان مستقل	کارفرمایان			
	۲۰۲۳۳	۲۸۶۱	۱۳۹۵۹۳	۱۳۴۷۳۳	۱۲۶۹۹۳	۲۲۷۹۱	۲۹۱۱۹۰	۴۵۳۸۷۷	مرد و زن
۱۶۹۸۲	۲۶۰۸	۱۱۱۲۶۲	۴۲۲۰	۱۲۵۷۱۷	۱۲۲۰۲۵	۲۲۴۲۹	۳۷۶۲۰۱	۴۰۷۲۵۳	مرد
۳۲۵۱	۲۵۳	۲۸۱۳۱	۴۵۳	۹۰۱۶	۴۹۶۸	۵۵۲	۱۴۹۸۹	۴۶۶۲۴	زن

جدول (۵): شاغلان بر حسب جنس و گروههای عمده فعالیت در نقاط شهری شهرستان مشهد ۱۳۷۵

ردیف	گروههای عمده فعالیت	مرد و زن	مرد	زن
۱	جمع گروهها	۴۵۳۸۷۷	۲۰۷۲۵۳	۲۴۶۶۲۴
۲	کشاورزی، شکار، جنگلکاری	۱۱۷۹۶	۱۱۲۰۱	۵۹۵
۳	ماهیگیری	۲۵	۲۳	۲
۴	استخراج معدن	۱۴۴۴	۱۳۹۸	۵۵
۵	صنعت (ساخت)	۸۸۴۳۵	۸۱۹۵۸	۶۴۴۷۷
۶	تأمین برق، گاز و آب	۷۵۹۲	۷۳۸۰	۲۱۲
۷	ساختمان	۵۶۲۰۷	۵۵۶۱۹	۵۸۸
۸	عمده فروشی، خرده فروشی، تعمیر و وسایل موتوری و کالاهای شخصی و خانگی	۹۲۱۱۲	۸۹۸۵۷	۲۲۵۵
۹	هتل و رستوران	۵۹۲۰	۵۴۱۴	۵۰۶
۱۰	حمل و نقل، انبارداری و ارتباطات	۳۶۱۵۹	۳۵۵۲۱	۶۳۸
۱۱	واسطه گریهای مالی	۶۳۶۰	۵۹۱۴	۴۴۶
۱۲	مشغلات اجاره و فعالیتهای کار و کسب	۸۷۹۵	۸۲۴۳	۵۰۲
۱۳	اداره امور عمومی و دفاع و تأمین اجتماعی اجاری	۵۲۲۷۳	۴۸۷۳۰	۳۷۴۳
۱۴	آموزش	۲۲۵۵۶	۲۱۳۵۱	۱۱۲۰۵
۱۵	بهداشت و مددکاری اجتماعی	۱۳۷۵۵	۷۷۲۸	۵۰۱۷
۱۶	سایر فعالیتهای خدمات عمومی اجتماعی و شخصی	۱۱۶۲۳	۹۶۴۹	۱۹۷۴
۱۷	خانوارهای معمولی دارای مستخدم	۱۹۰۲	۱۵۲۸	۳۷۴
۱۸	سازمانهای بیرون مرزی	۵۰	۴۱	۹
۱۹	دفتر ادارات مرکزی	۶۷۸۹	۶۴۲۰	۳۶۹
۲۰	نامشخص	۱۰۹۳۴	۹۲۶۷	۱۶۶۷

افراد شاغل و بیکار (جویای کار) شهر مشهد در آبان ۱۳۷۵ در مجموع ۳۳/۸ درصد از جمعیت ده ساله و بیشتر را تشکیل می دادند. از جمعیت شاغل این شهرستان ۸۹/۵ درصد را مردان و ۱۰/۵ درصد را زنان تشکیل می داده اند. (همان منبع، ص ۳۱ و ۳۲)

نمودار (۱): توزیع نسبی جمعیت شاغل ۱۰ ساله و بیشتر شهر مشهد در بخشهای کشاورزی (۱)، صنعتی (۲) و خدمات (۳) (۱۳۷۵)

با نگاهی به جدول (۴) که معرف شاغلان مشهد در سال ۱۳۷۵ است. ملاحظه می شود که بخش خدمات و فعالیتهای بازاری مهمترین بخش اقتصاد این شهر را تشکیل می دهند.

نابرابری در توزیع ثروت، ناهمگونی مشاغل از نظر درآمد، ناهمسانی رؤسای خانوار از نظر میزان سرمایه، سطح سواد و برخورداری از امکانات دولتی و بخش عمومی، تقابل صاحبان مشاغل رسمی با شاغلان بخش غیررسمی، عدم تساوی در وضعیت اقتصادی کارمندان و مدیران عالی رتبه دولتی از یک سو و میان کارگران و کارخانه داران از سوی دیگر، و نهایتاً عدم توزیع عادلانه درآمد میان اقشار ساکن شهر مشهد باعث صورت بندی نابرابر اجتماعی شده است. اقشار نابرابر اجتماعی با توجه به توانایی مالی خود فضاهای مسکونی نابرابری را به وجود آورده اند. بنابراین پیدایش و شکل گیری محلات ناهمگون شهر مشهد منتج از نابرابری اقتصادی - اجتماعی ساکنانشان بوده است.

در سال ۱۳۷۳ ارزش افزوده بخش خدمات ۷۲/۵ درصد از کل تولید ناخالص شهرستان مشهد را تشکیل می‌دهد است. که بالاترین ارزش افزوده در میان بخشهای عمده اقتصادی به شمار می‌رود. در مقابل بخش کشاورزی با ارزش افزوده ۴/۱ درصد از کل تولید ناخالص شهرستان مشهد پایین‌ترین رتبه را داشته است. (جدول (۶)) شهرستان مشهد در سال ۱۳۷۵ بیش از سهم جمعیتی خود از اعتبارات ملی و استانی برخوردار بوده است. به طوری که سهم اعتبارات ملی از تأمین کل اعتبارات عمرانی این شهرستان ۶۸/۳ درصد، سهم اعتبارات تبصره ۲۵ (اعتبارات استانی پیوست قانون) از کل اعتبارات عمرانی استانی شهرستان معادل ۵۷/۲ درصد و سهم اعتبارات تبصره ۳۷ (اعتبارات خاص مناطق محروم) از کل اعتبارات عمرانی استانی شهرستان معادل ۵/۴۴ درصد بوده است. (نجاری مقدم، ۱۳۷۷: ۴۱)

جدول (۶): برآورد تولید ناخالص داخلی شهرستان مشهد به قیمت پایه جاری در سال ۱۳۷۳

شرح	مبلغ به میلیارد ریال	سهم از کل تولید ناخالص داخلی (درصد)
ارزش افزوده کشاورزی	۱۲۴/۶	۴/۱
ارزش صنایع و معادن	۵۳۸/۱	۱۵/۱
ارزش آیدو برق و گاز و ساختمان	۲۹۷/۵	۸/۳
ارزش خدمات	۲۵۸۸/۳	۷۲/۵
تولید ناخالص داخلی شهرستان	۳۵۶۸/۶	۱۰۰

شهرستان مشهد در سال ۱۳۷۴ در مجموع حدود ۵۶/۵۶ درصد از کل تسهیلات اعطایی به مقاضیان وام در کل استان خراسان را به خود اختصاص داده است. سرانه تسهیلات اعطایی به هر فرد مقاضی برابر ۷۰۸۳ هزار ریال بوده که از سرانه تسهیلات اعطایی در کل استان (۵۱۳۵ هزار ریال) بالاتر بوده است. (نجاری مقدم، ۱۳۷۷: ۲۱). در مورد تسهیلات و اعتبارات بانکی نیز شهرستان مشهد بیش از وزن جمعیتی خود از این امکانات برخوردار شده است. افزایش سرمایه در دست شهروندان مشهد و وضعیت اقتصادی - اجتماعی آنان را نسبت به سایر شهروندان خراسانی بهبود بخشیده و مشاغل وابسته دیگری را بوجود می‌آورد. بنابراین تمرکز اعتبارات و تسهیلات (دولتی - عمومی - خصوصی) در شهر مشهد به پدیده "نخست شهری" آن کمک کرده و بی‌گمان نابرابریهای اجتماعی را تشدید می‌سازد. بازتاب نابرابریهای اجتماعی، بوجود آمدن فضاهای ناهمگون در محلات شهر است.

منابع و مآخذ

- ۱- افشار سیستانی، ایرج: طرح جامع ایران شناسی و گردشگری استان خراسان، انتشارات هیرمند، تهران، ۱۳۷۸.
- ۲- امام، سید محمد کاظم: مشهد یک فصل از تاریخ و جغرافیای تاریخی خراسان، کتابخانه ملی ملک، تهران، ۱۳۳۸.
- ۳- پیران، پرویز: تقویت شهرهای متوسط راهکاری برای کاهش ناهماهنگی در نظام

شهری ایران، مجله شهردارها شماره ۱۲، اردیبهشت ۱۳۷۹.

- ۴- حسامیان، فرخ، اعتماد، گیتی، حائری، محمد رضا: شهرنشینی در ایران، انتشارات آگاه تهران، ۱۳۶۳.
 - ۵- مصاحب، غلامحسین: دایره المعارف فارسی، جلد دوم، بخش دوم (م-ی) شرکت سهامی کتابهای جیبی، تهران، ۱۳۷۴.
 - ۶- صیغ الدوله اعتماد السلطنه، محمد حسن خان: مطلع الشمس، تاریخ ارض اقدس و مشهد مقدس در تاریخ و جغرافیای مشروح بلاد ماکن خراسان، با مقدمه و فهرس و اهتمام تیمور بهران لیموده، جلد اول و دوم، انتشارات فرهنگسرا، زمستان ۱۳۶۲.
 - ۷- طاهر نیا، بهروز: مشهد از نگاه سیاحان از ۱۶۰۰ تا ۱۹۱۴ میلادی، انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۷۶.
 - ۸- کرزن، جرج، ن: ایران و قضیه ایران، جلد اول، ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، چاپ چهارم، ۱۳۷۳.
 - ۹- لا کهارت، لورنس: مشهد، ترجمه عباس سعیدی رضوانی، مجله دانشکده ادبیات مشهد، سال دوم شماره های ۲ و ۳ شماره پیاپی ۷، تابستان و پاییز ۱۳۵۵.
 - ۱۰- لسترنج، گ: جغرافیای تاریخی سرزمینهای خلافت شرقی، ترجمه محمود عرفان، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، چاپ سوم، ۱۳۶۸.
 - ۱۱- مافی، عزت‌الله: نگرشی بر نقش شهرهای استان خراسان، مجله دانشکده ادبیات مشهد، شماره اول و دوم سال ۳۱، شماره مسلسل (۱۲۰-۱۲۱) بهار و تابستان ۱۳۷۷، انتشارات تابستان ۱۳۷۸.
 - ۱۲- مرکز آمار ایران: نتایج تفصیلی سرشماری عمومی نفوس و مسکن، نشریه شماره ۲۷۱۷، مشهد ۱۳۷۷.
 - ۱۳- مهرازان، مهندسین مشاور: طرح جامع مشهد، جلد ۸، مطالعات اقتصادی وزارت مسکن و شهرسازی، تهران، مشهد ۱۳۶۸.
 - ۱۴- نجاری مقدم، احمد: گزارش توسعه شهرستانهای استان خراسان (اقتصاد کلان)، ۱۳۷۶، سازمان برنامه و بودجه خراسان، نشریه شماره ۲، اردیبهشت ۱۳۷۷.
 - 15 - Brill, E.J.: The Encyclopaedia of Islam (New edition) volume VI Leiden, the Netherlands, 1991.
 - 16 - Encyclopaedia Britannica vol 13&15, London, 1940.
 - 17 - The Encyclopaedia Americana, vol 118, USA, 1963.
- پانویس**
- ۱) بخش کشاورزی شامل گروههای عمده فعالیت کشاورزی، شکار و جنگلداری و ماهیگیری است.
 - ۲) بخش صنعت شامل گروههای عمده فعالیت استخراج معدن، صنعت (ساخت) و تأمین برق، گاز و آب و ساختمان.
 - ۳) بخش خدمات شامل گروههای عمده فعالیت عمده فروشی و خرده فروشی، تعمیر و وسایل نقلیه موتوری، موتورسیکلت و کالاهای شخصی و خانگی، هتل و رستوران، حمل و نقل، انبارداری و ارتباطات، واسطه‌گریهای مالی، مستغلات اجاره و فعالیتهای کار و کسب، اداره امور عمومی و دفاع و تأمین اجتماعی اجباری، آموزش، بهداشت و مددکاری اجتماعی سایر فعالیتهای خدمات عمومی، اجتماعی و شخصی، خانوارهای معمولی دارای استخدام، سازمانها و هیأتها بیرون مرزی و دفاتر ادارات مرکزی.